

امکان‌سنجی بسته آموزشی اصلاح رفتار بین‌فردی با رویکرد اسلامی در کاهش رفتار مجرمانه زندانیان

a.rezaii1357@gmail.com

mraeroei@yahoo.com

janbo@rihu.ac.ir

✉ اباذر رضائی / دانشجوی دکتری روان‌شناسی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

رحیم ناروئی نصرتی / دانشیار گروه روان‌شناسی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

مسعود جان‌بزرگی / استاد گروه روان‌شناسی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

حمیدرضا حسن‌آبادی / دانشیار گروه روان‌شناسی تربیتی دانشگاه خوارزمی

دریافت: ۱۳۹۷/۰۴/۲۴ - پذیرش: ۱۳۹۷/۱۰/۱۸

چکیده

بررسی‌های روان‌شناختی نشان می‌دهد یکی از عوامل اصلی وقوع رفتارهای مجرمانه، وجود اختلالات و ناهنجاری‌ها در رفتار بین‌فردی است. هدف این پژوهش، امکان‌سنجی بسته آموزشی اصلاح رفتار بین‌فردی با رویکرد اسلامی، در کاهش رفتار مجرمانه زندانیان است. این پژوهش، از نوع طرح‌های آزمایشی با دو گروه آزمایش و کنترل می‌باشد. جامعه آماری، کلیه زندانیان مرد زندان قم در سال ۱۳۹۶ بود که از میان آنان، ۴۰ زندانی واجد شرایط، انتخاب و از طریق روش نمونه‌گیری تصادفی، به دو گروه آزمایش و کنترل واگذار شدند. ابزار پژوهش عبارت بود از: چک‌لیست رفتارهای مجرمانه، فرم مصاحبه بر اساس پرسش‌نامه جهت‌گیری مذهبی آذربایجانی، و بسته آموزشی محقق‌ساخته. داده‌ها با استفاده از آزمون تحلیل واریانس با اندازه‌گیری مکرر مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. نتایج آماری نشان داد که مقدار محاسبه شده F در عامل‌های گروه، زمان اجرای آزمون، و اثر متقابل زمان اجرای آزمون و گروه، برای کلیه رفتارهای مجرمانه، در سطح $P < 0.005$ ، معنادار است. نتایج نشان داد که با اجرای بسته آموزشی اصلاح رفتار بین‌فردی با رویکرد اسلامی، رفتارهای مجرمانه گروه آزمایش در مقایسه با گروه کنترل، به‌طور معناداری کاهش یافته است. بنابراین، برای کاهش رفتار مجرمانه زندانیان، می‌توان از بسته آموزشی اصلاح رفتار بین‌فردی با رویکرد اسلامی، استفاده کرد.

کلیدواژه‌ها: اصلاح رفتار بین‌فردی، بسته آموزشی، رفتار مجرمانه، زندانیان، رویکرد اسلامی.

در طول تاریخ و در جوامع مختلف همواره پدیده جرم و رفتار مجرمانه، موضوعی نگران‌کننده بوده و هزینه‌های فردی و اجتماعی زیادی را بر مردم و دولت‌ها تحمیل کرده است (کمپ (Camp) و همکاران، ۲۰۰۳، ص ۱۲). برای مقابله با جرم و کاهش هزینه‌های آن، دولت‌ها به مجازات مجرمان روی آوردند و آن را به‌عنوان راه‌حل قانونی و واکنش طبیعی جامعه در برابر مجرمان انتخاب کردند. مهم‌ترین اهداف مجازات از دیدگاه طرفداران آن، عبارت بود از: الف. تنبیه مجرم و گرفتن انتقام از او با توجه به اصول جبران خسارت زیان‌دیده و التیام بخشیدن به عواطف جریحه‌دار شده جامعه؛ ب. سلب توان انجام رفتارهای مجرمانه بیشتر از مجرم؛ ج. بازداشتن او از ارتکاب جرم مجدد پس از اتمام محکومیت، همچنین ایجاد رعب و وحشت در افرادی که در معرض ارتکاب این رفتارها قرار گرفته‌اند یا می‌گیرند (وایت و هایس (White & Haines)، ۲۰۰۶، ص ۵۴).

یکی از اولین الگوهای مجازات زندانیان و کاهش رفتار مجرمانه، زندانی کردن آنان است. فرض اساسی این الگو، این است که اگر مجرمان پس از ارتکاب جرم، از جامعه جدا شوند و آزادی‌های فردی و اجتماعی آنها محدود شود، از اعمال مجرمانه خود پشیمان می‌شوند و رفتارهای مجرمانه آنها کاهش می‌یابد (سلیمی و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۲۶۳). درحالی‌که یافته‌های تحقیقات نشان می‌دهد که زندان نه‌تنها موجب کاهش جرم نشده است، بلکه می‌تواند پیامدهای ناگواری داشته باشد (کندال (Kendal)، ۲۰۱۰، ص ۱۹). در بسیاری از موارد زندان، مجرمان را نسبت به دوره پیش از حبس منزوی‌تر و برای ارتکاب جرم آماده‌تر می‌کند. به عبارت دیگر، زندگی طولانی‌مدت افراد در زندان، زمینه بروز پدیده‌هایی همچون یادگیری شیوه‌های رفتار مجرمانه را فراهم می‌کند. آمارها نشان می‌دهد که اکثریت جمعیت زندان‌ها را افراد دارای مشکلات سلامت روان یا ناتوانی شناختی تشکیل می‌دهند (سیدن (Seddon)، ۲۰۰۷، ص ۴۳). نتایج برخی پژوهش‌ها نیز بیانگر تأثیر منفی مجازات زندان به‌ویژه حبس‌های طولانی‌مدت بر اصلاح رفتار و بازپروری زندانیان است. به‌عنوان نمونه، بر اساس یافته‌های پژوهش کلمر و ویلر (Clemmer & Wheeler)، زندگی در شرایط سخت زندان منجر به فرسودگی جسمی و روحی زندانیان می‌شود. همچنین، عادت‌ها و نگرش‌هایی نظیر کینه‌توزی نسبت به شهروندان جامعه، یادگیری رفتار مجرمانه از سایر زندانیان، و مهارت در انجام تبهکاری از پیامدهای منفی زندان است که در فرد زندانی شکل می‌گیرد (تیلور (Tailor)، ۲۰۱۶، ص ۲۱).

با توجه به پیامدهای منفی زندان، موضوع اصلاح رفتار مجرمانه ابعاد وسیعی یافت و اندیشمندان بسیاری در حوزه‌های علوم انسانی و طبیعی به مطالعه این پدیده پرداخته‌اند، هر چند برای بررسی همه‌جانبه رفتار مجرمانه، باید ابعاد مختلف اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی مورد توجه قرار گیرد. اما یکی از اصلی‌ترین ابعاد آن که بر سایر جنبه‌ها نیز تأثیر عمیقی دارد، بُعد روان‌شناختی است (هلفگات (Helfgott)، ۲۰۰۸، ص ۸؛ دادستان، ۱۳۸۲، ص ۵۰). بررسی‌های متعدد نشان داده است که بسیاری از مجرمان پیش از ارتکاب جرم دچار مشکلات روانی و ارتباطی بوده‌اند، به علاوه شرایط سخت زندگی در زندان، زمینه ابتلا به انواع اختلالات روانی را در زندانیان به وجود می‌آورد

(پکز (Pakes)، ۲۰۰۹، ص ۱۶۸). در حال حاضر، روان‌شناسان با استفاده از مداخلات روان‌شناختی و طراحی الگوهای اصلاح رفتار با هدف ایجاد توانایی حل مسئله و مهارت‌های ارتباط بین‌فردی در مجرم، جلوگیری از ارتکاب مجدد جرم و کشف عوامل برانگیزاننده آن، به اصلاح رفتارهای مجرمانه آنان می‌پردازند.

یکی از مهم‌ترین ابعاد در حوزه اصلاح رفتار، اصلاح رفتار بین‌فردی است (سالیوان (Sullivan)، ۱۹۶۰). افرادی که نارسایی‌های بین‌فردی دارند، معمولاً برای ایجاد رابطه صمیمی و توأم با احترام با دیگران و حفظ آن، دچار مشکل می‌شوند. این افراد، با خانواده و جامعه تعارض‌های متعددی دارند و در رفتارهای بین‌فردی نمی‌توانند رضایت دیگران را جلب کنند، نسبت به دیگران احساسات منفی متعددی پیدا می‌کنند. در نتیجه، مرتکب رفتارهای آسیب‌رسان به خود و دیگران می‌شوند (شریفی‌نیا، ۱۳۹۲، ص ۹۶). برای ساس، مایر (Meyer) در تبیین عوامل رفتارهای مجرمانه و ناهنجار، بر محیط روانی - اجتماعی کنونی فرد تأکید کرده و معتقد است: بسیاری از آسیب‌های روانی محصول تلاش‌های اشتباه در سازگار شدن با محیط است (همان، ص ۹۲). *آدلر*، علاقه و ارتباط اجتماعی را نه تنها به‌عنوان یک ویژگی شخصیتی، بلکه به‌عنوان هدف درمانی برای افرادی که خواهان کمک هستند، در نظر گرفته و معتقد است: افرادی واجد شخصیت بیمارگون هستند که در رفتار بین‌فردی خود توانسته‌اند به شیوه‌ای سازنده و مقبول به برتری دست یابند (پروچاسکا و نورکراس، ۲۰۰۳). *سالیوان* بر این باور است که شخصیت انسان محصول مجموعه‌ای از الگوهای رفتار بین‌فردی اوست و در نتیجه برای اصلاح شخصیت، بهتر است به او کمک کنیم تا الگوهای ارتباطی خود را اصلاح کند (اسکوکا (Scuka)، ۲۰۰۶، ص ۱۵۸). برخی روان‌شناسان، رفتارهای مجرمانه در افراد جامعه‌سنج را ناشی از کاستی‌هایی در الگوهای رفتار بین‌فردی آنها می‌دانند و برنامه‌های اصلاحی و درمانی خود را بر رفع آنها متمرکز کرده‌اند (بارتل (Bartol)، ۲۰۱۴، ص ۱۵۳).

اصلاح رفتار، از جمله موضوعاتی است که در متون اسلامی مورد توجه قرار گرفته است. یکی از دلایل اهمیت آن، این است که از نظر اسلام ایمان واقعی به وسیله اخلاق و رفتار صالح حفظ می‌شود. این رفتار صالح است که ایمان را تقویت می‌کند، همان‌گونه که ردائل اخلاقی و رفتارهای ناصالح، در نهایت موجب نابودی ایمان و تکذیب آیات الهی می‌شود (روم: ۱۰). از این رو، مؤمنان باید برای حفظ و ارتقاء درجات ایمان، به اصلاح رفتارهای نادرست خود بپردازند. دلیل دیگر بر اهمیت و لزوم اصلاح رفتار، این است که شرط لازم برای پذیرفته شدن توبه افراد گناهکار، اصلاح رفتار آنان است. از دیدگاه اسلام صرف ابراز ندامت و پشیمانی از گناه در قبولی توبه کفایت نمی‌کند، بلکه فرد گناهکار علاوه بر آن، باید رفتار نادرست خود را اصلاح کند (آل‌عمران: ۸۹؛ نحل: ۱۱۹؛ نور: ۵). حتی کسانی که مرتکب جرم شده‌اند و پس از ارتکاب جرم، از رفتار خود پشیمان شوند و توبه کنند، در صورتی خداوند توبه آنان را می‌پذیرد و مورد عفو و بخشش قرار می‌دهد که رفتار خود را اصلاح کنند و دیگر مرتکب آن جرم نشوند (مائده: ۳۸ و ۳۹). از منظر اسلام، افراد جامعه اسلامی همان‌گونه که لازم است به اصلاح رفتار خود بپردازند، در روابط بین‌فردی نیز باید در قبال رفتارهای دیگران احساس مسئولیت کنند؛ زیرا انسان موجودی اجتماعی است و خداوند تکامل او را در

زندگی جمعی قرار داده است. در میان ادیان، اسلام تنها دینی است که اساس آیین خود را به طور صریح بر پایه اجتماع قرار داده است و در هیچ شأنی از شئون خود، نسبت به آن بی‌اعتنا نبوده است (طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۴، ص ۹۴). بنابراین، یکی از مهم‌ترین ابعاد اصلاح رفتار از دیدگاه اسلام، بُعد ارتباطی انسان‌ها با یکدیگر است، که از سه مؤلفه شناخت‌ها، عواطف، و رفتارها تشکیل می‌شود، و هر یک از این مؤلفه‌ها، نقش تعیین‌کننده‌ای در اصلاح روابط بین‌فردی دارند و تغییر در هر یک از آنها زمینه‌تغییر در دو بُعد دیگر را به وجود می‌آورد (فقیهی، ۱۳۹۳، ص ۵۲).

بررسی پیشینه پژوهش، حاکی از این است که تحقیقات متعددی بر روی زندانیان و با هدف‌های ارتقاء سلامت روان و عزت نفس، کاهش اعتیاد و پرخاشگری، انجام شده است. به‌عنوان نمونه، مارشال و همکاران (۲۰۱۰)، ارزیابی یکی از برنامه‌های آموزش مهارت‌های ارتباطی در زندانیان هم‌سلولی را گزارش کردند. تمرکز برنامه بر دامنه‌ای از مهارت‌ها بود که شامل حل مسئله، داشتن نگرش‌های مثبت نسبت به یکدیگر و مهارت‌های عملی زندگی می‌شد. مهارت‌های هم‌سلولی‌های شرکت‌کننده در برنامه، به صورت معناداری نسبت به گروه کنترل، پیشرفت کرد (بارتل، ۲۰۱۴، ص ۴۳). پژوهش فرانسویس (۲۰۱۲)، نشان داد رفتارهای مذهبی با سلامت روان، کاهش بزهکاری و داشتن همدلی در نوجوانان مرتبط است. او نتیجه گرفت، ارائه برنامه‌هایی برای انجام رفتارهای مذهبی، موجب افزایش سلامت روان و کاهش رفتارهای بزهکارانه در این گروه می‌شود و می‌توان از این برنامه‌ها برای اصلاح رفتارهای بزهکارانه نوجوانان استفاده کرد (کوینگ (Koing)، ۲۰۱۵، ص ۹۸). در پژوهش دیگری، اسکات (Scott) (۲۰۱۶) آموزش رفتارهای مذهبی (بر اساس مذهب مسیحیت) را بر کاهش رفتارهای ناهنجار زندانیان مورد ارزیابی قرار داد. نتایج نشان داد که این آموزش‌ها بر کاهش ناهنجاری‌های رفتاری زندانیان مؤثر است. شریفی‌نیا (۱۳۸۷)، در پژوهش خود، به مقایسه اثربخشی دو روش درمان یکپارچه توحیدی و شناخت‌درمانی در کاهش رفتارهای مجرمانه و سوءمصرف مواد مخدر در زندانیان پرداخت. نتایج نشان داد که درمان یکپارچه توحیدی نسبت به شناخت‌درمانی، در کاهش رفتارهای مجرمانه و سوءمصرف مواد مخدر در زندانیان تأثیر بیشتری دارد. همچنین، خدایاری‌فرد و همکاران (۱۳۸۸)، با هدف افزایش سلامت روان زندانیان و کاهش نشانگان بیماری در آنان، بسته آموزشی مداخله شناختی - رفتاری با تأکید بر آموزه‌های دینی را در مدت سه ماه، بر روی گروه آزمایش اجرا کردند. نتایج نشان داد که اجرای این مداخله، موجب افزایش سلامت روان و کاهش نشانگان بیماری در زندانیان شد. در پژوهش دیگری، کریمی و همکاران (۱۳۹۴)، به بررسی اثربخشی آموزش مهارت‌های ارتباطی در پرخاشگری زندانیان پرداختند. نتایج حاکی از کاهش میزان رفتارهای پرخاشگرانه زندانیان بود. در سال‌های اخیر، روان‌درمانگران با استفاده از اصول نظری و عملی در خصوص نقش رفتارهای بین‌فردی در کاهش رفتار مجرمانه و درمان مجرمان، الگوهای درمانی و اصلاحی ویژه‌ای شامل آموزش مهارت‌های ارتباطی و فنون حل مسئله را به وجود آوردند. این آموزش‌ها دارای سه مؤلفه اصلی شناختی، عاطفی و رفتاری می‌باشد که از طریق یک فرایند چندمرحله‌ای منجر به تغییر رفتار می‌شود؛ در مرحله اول، فرد نسبت به رفتار فعلی و رفتار هدف خود به یک دانش

جدید دست پیدا می‌کند. این دانش در مرحله بعد، یک نگرش جدیدی را در او نسبت به رفتارهایش ایجاد می‌کند. در ادامه با کمک روان‌درمانگر از طریق بازی نقش و سایر تکنیک‌ها، به بازسازی رفتار فعلی خود می‌پردازد و از اینکه توانسته است رفتار مثبت را یاد بگیرد، احساس خودارزشمندی می‌کند. در نهایت، رفتار جدید را در محیط طبیعی انجام می‌دهد (اسکات و رابرتسون، ۲۰۱۶، ص ۷۵).

بررسی‌ها نشان می‌دهد که هرچند پژوهش‌هایی با رویکردهای مداخله‌ای و اهداف متفاوت، در زندانیان، انجام شده، اما پژوهشی با هدف امکان‌سنجی بسته آموزشی اصلاح رفتار بین‌فردی زندانیان بر اساس منابع اسلامی، اجرا نشده است. از این رو، با توجه به جایگاه و اهمیت رفتار بین‌فردی از دیدگاه اسلام، و نقش آن در ایجاد و تقویت فضائل و کاهش رذائل اخلاقی، محقق درصدد انجام این پژوهش می‌باشد.

فرضیه پژوهش

فرضیه پژوهش این است که با اجرای بسته آموزشی اصلاح رفتار بین‌فردی زندانیان با رویکرد اسلامی، رفتار مجرمانه آنان کاهش می‌یابد.

طرح پژوهش

طرح این پژوهش، یک طرح آزمایشی با دو گروه آزمایش و کنترل، و مراحل پیش‌آزمون، پس‌آزمون، و پیگیری می‌باشد. از این طرح، برای بررسی اثر یک متغیر مستقل بر متغیر وابسته استفاده می‌شود. در این طرح، ابتدا آزمودنی‌ها با انتساب تصادفی میان گروه آزمایشی و گروه کنترل تقسیم می‌شوند. سپس، عمل آزمایشی اجرا می‌شود (سرمد و همکاران، ۱۳۸۷، ص ۱۰۷). در این پژوهش، از آنجایی که گروه کنترل در پایان دوره پیگیری، مداخله موردنظر را دریافت می‌کند، این گروه از نوع گروه‌های کنترل در لیست انتظار به‌شمار می‌آید. نمایش دیاگرامی این طرح به شکل زیر است (نزو و نزو (Nezu & Nezu)، ۲۰۰۸، ص ۲۰۶):

Experimental condition: R O1 X1 O2 O3

Wait-list condition: R O4 O5 O6 X1 O7

جامعه آماری این پژوهش، کلیه زندانیان مرد بین ۲۵ تا ۴۰ سال، که در سال ۱۳۹۶ در زندان قم، محکوم به حبس بودند. اتخاذ روش تصادفی در نمونه‌گیری، یکی از روش‌هایی است که می‌توان نمونه کوچک را معرفی و نزدیک به جامعه قرار داد (نزو و نزو، ۲۰۰۸، ص ۱۲۲). در این پژوهش، با توجه به ماهیت تجربی بودن آن و دو گروه آزمایش و کنترل، در ابتدا با همکاری مسئولان زندان، ۴۰ نفر از زندانیان، به‌عنوان گروه نمونه انتخاب شدند (انتخاب این تعداد به دلیل قابلیت مقایسه گروهی و جلوگیری از افت شرکت‌کنندگان بود). سپس، این تعداد با انتساب تصادفی به دو گروه آزمایش و کنترل (هر گروه ۲۰ نفر) واگذار شدند. اما در مدت زمان اجرای مداخله از هر گروه دو نفر

حذف شدند (دو نفر به دلیل انصراف، یک نفر به دلیل غیبت بیش از دو جلسه، و یک نفر هم به دلیل اتمام دوره محکومیت)، که در نهایت حجم گروه نمونه از ۴۰ به ۳۶ نفر کاهش پیدا کرد.

ملاک‌های ورود شرکت‌کننده‌ها به پژوهش عبارت بود از: ۱. داشتن بیشترین فراوانی رفتارهای مجرمانه در زندان؛ ۲. داشتن حداقل سواد خواندن و نوشتن؛ ۳. از آنجایی که اجرای جلسات آموزشی و مرحله پیگیری، حداقل ۶ ماه طول می‌کشد، لذا ملاک سوم با لحاظ امتیاز عفو یا مرخصی پایان حبس، داشتن حداقل ۶ ماه حبس بود؛ ۴. داشتن حداقل اعتقادات دینی بر اساس فرم مصاحبه محقق ساخته و مشاهده رفتارهای مذهبی؛ ۵. تمایل برای شرکت در پژوهش.

ملاک‌های خروج از پژوهش نیز عبارت بود از: ۱. زندانیان جدیدالورود؛ ۲. زندانیانی که اختلالات حاد روان‌پزشکی داشتند و تحت دارودرمانی بودند؛ ۳. زندانیانی که در ماه بیش از دو روز مرخصی داشتند؛ ۴. زندانیانی که از نظر امنیتی تحت مراقبت شدید بودند به گونه‌ای که امکان خروج آنها از بند محل سکونت‌شان نبود؛ ۵. زندانیانی که فاقد ملاک‌های ورود بودند.

ابزار پژوهش

چکلیست رفتارهای مجرمانه: این ابزار برای بررسی میزان وقوع رفتارهای مجرمانه در میان زندانیان، توسط شریفی‌نیا (۱۳۸۷) تدوین شد. برای تهیه این چکلیست و اعتباریابی آن، ابتدا با استفاده از دفتر وقعات زندان، که گزارش همه اقدامات غیرقانونی زندانیان، روزانه به‌طور دقیق و منظم توسط مراقبین آموزش‌دیده ثبت می‌شود، فهرست کاملی از کلیه رفتارهای خلاف قانون که ممکن است در زندان انجام شود، تهیه گردیده است. سپس با همکاری مقامات قضایی و مسئولان زندان، مهم‌ترین رفتارهای خلاف قانون شایع در زندان‌ها بر اساس سه ملاک فراوانی بیشتر، آسیب‌زایی شدیدتر به خود و دیگران و نیز میزان مجازات تعیین‌شده در قانون طی یک دوره شش‌ماهه بررسی شده است. براین اساس، صورت اولیه چکلیست رفتارهای مجرمانه در زندان تهیه گردیده است. پس از تدوین فهرست اولیه، به مدت ۱۵ روز کارشناسان مجرب و آموزش‌دیده روان‌شناس، چکلیست فوق را میان ۲۵۰ زندانی اجرا کردند. در پایان چکلیست رفتار مجرمانه، مشتمل بر جامع‌ترین و شایع‌ترین رفتارهای بزهکارانه و هنجارشکنانه در پنج گروه رفتاری ذیل خلاصه گردید: ۱. پرخاشگری؛ ۲. سرپیچی از مقررات و قوانین؛ ۳. مصرف مواد مخدر و داروهای غیرمجاز؛ ۴. خودآزاری و خودزنی؛ ۵. آشوبگری و تخریب اموال. پس از تأیید نهایی فهرست فوق از سوی قاضی ناظر بر زندان، ریاست زندان، مراقبین، دستیاران و روان‌شناسان مستقر در زندان، مجدداً بر روی یک گروه ۱۰۰ نفری اجرا و اعتبار آن بر اساس ضریب آلفای کرونباخ مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت که ضریبی معادل ۰/۸۶ به‌دست‌آمده است (شریفی‌نیا، ۱۳۸۷، ص ۵۲).

فرم مصاحبه محقق‌ساخته بر مبنای پرسش‌نامه جهت‌گیری مذهبی آذربایجانی: با توجه به اینکه مداخله این پژوهش بر اساس آموزه‌های اسلامی اجرا گردید، لازم بود شرکت‌کننده‌ها از اعتقادات اسلامی و رفتارهای مذهبی برخوردار باشند. از این‌رو، بر مبنای پرسش‌نامه جهت‌گیری مذهبی آذربایجانی (۱۳۸۸)، فرم مصاحبه سنجش میزان دینداری زندانیان تهیه شد. با توجه به تجربه پژوهشگر در اخذ پرسش‌نامه و انجام مصاحبه از زندانیان، اطلاعاتی که از طریق مصاحبه، از زندانیان به دست می‌آید، در مقایسه با پرسش‌نامه و آزمون‌های مداد و کاغذی، تطابق بیشتری با واقعیت دارد. لذا به جای اجرای پرسش‌نامه، بر اساس مؤلفه‌های آن، سؤالاتی در قالب فرم مصاحبه طراحی شد. این پرسش‌نامه، دارای ده مقوله به این شرح است: ۱. انسان و خدا؛ ۲. انسان و آخرت؛ ۳. اولیاء دین؛ ۴. انسان و دین؛ ۵. بدن و قوای زیستی؛ ۶. روابط اجتماعی؛ ۷. امور اقتصادی (معیشت)؛ ۸. خانواده؛ ۹. طبیعت؛ ۱۰. اخلاق فردی. در فرم مصاحبه برای هر مقوله سه سؤال طراحی شد تا زندانیان در قالب مصاحبه، به آنها پاسخ دهند. افزون‌براین، از طریق مراجعه به پرونده فرهنگی و ارزیابی انجام مناسک دینی (خواندن نماز، دعا، شرکت در مراسم مذهبی و نماز جماعت، و...)، زندانیانی که دارای رفتارهای مذهبی بودند، برای شرکت در مداخله انتخاب شدند.

بسته آموزشی محقق‌ساخته: پروتکل آموزشی این پژوهش شامل مؤلفه‌های اصلی الگوی مفهومی «الْأُخُوَّةُ بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ» است (رضائی، ۱۳۹۷، ص ۱۰۵). با بررسی منابع اسلامی و جست‌وجو در آیات و روایات به‌ویژه با استناد به آیات «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوِيكُمْ وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ» (حجرات: ۱۰)، «وَ اعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَ لَا تَفَرَّقُوا وَ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا» (آل عمران: ۱۰۳)، یک چارچوب مفهومی از رفتارهای بین‌فردی، تحت عنوان «الْأُخُوَّةُ بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ» به دست می‌آید که احتمالاً به الگوی مطلوب برای روابط بین‌فردی در دین اسلام اشاره دارد. مراجعه به تفاسیر و روایات اسلامی، نشان داد که «الْأُخُوَّةُ بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ» مفهومی اساسی برای ترسیم روابط بین‌فردی در میان افراد مؤمن است. طبق این آیات و روایات متعدد، نوع رابطه‌ای که بین مؤمنان بر اساس منابع اسلامی باید وجود داشته باشد، رابطه‌ای است که از آن به «برادری» تعبیر شده است. در واقع دین اسلام، با بیان آیاتی مانند «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ»، «فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا»، قانونی را در بین مسلمانان تشریح می‌کند و نسبتی را برقرار می‌سازد که پیش از دین اسلام برقرار نبود و آن نسبت برادری است که آثار شرعی و حقوقی بر آن مترتب است که در روایات ذکر شده است (طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۸، ص ۳۱۵). اسلام سطح روابط بین‌فردی مسلمانان را به قدری بالا برده که آن را به صورت نزدیک‌ترین پیوند دو انسان با یکدیگر، یعنی علاقه و پیوند برادری مطرح می‌کند. بر اساس این اصل، مسلمانان از هر نژاد، قبیله و زبان، با یکدیگر احساس عمیق برادری می‌کنند (مکارم‌شیرازی و همکاران، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۴۲). بررسی آیات و روایات ناظر به مفهوم «الْأُخُوَّةُ بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ»، نشان داد که این مفهوم دارای تعدادی مؤلفه اساسی است که بسته آموزشی این پژوهش، بر مبنای آنها ساخته شد. این مؤلفه‌ها عبارتند از: حُسن ظن، عفو و گذشت، همدلی، حُسن قول، ابراز عواطف مثبت.

جدول ۱. بسته آموزشی اصلاح رفتار بین فردی زندانیان با رویکرد اسلامی

عنوان جلسه	اهداف	مکانیزم‌های تغییر	محتوا	تکالیف
معارفه و توجیه	آشنایی شرکت‌کنندگان و مربی با یکدیگر؛ آشنایی با اهداف دوره و شیوه برگزاری جلسات		خوشامدگویی و تشکر از حضور اعضا؛ بیان دقیق اهداف دوره و تعداد و زمان جلسات؛ بیان فواید شرکت در دوره؛ ذکر مشوق‌ها	بیان احساسات از حضور در دوره؛ گفت‌وگو در مورد انتظارات از دوره
اهمیت روابط بین فردی و جایگاه آن در اسلام	آشنایی با مفهوم روابط بین فردی مطلوب و تأثیر آن در کاهش رفتارهای مجرمانه؛ آگاهی از مفهوم اخوت و مؤلفه‌های آن	پذیرش خود؛ افزایش انگیزه اصلاح رفتار	مرور جلسه قبل؛ توضیح اهمیت روابط بین فردی در سلامت شخصیت و کاهش رفتارهای مجرمانه؛ شرح مفهوم الأخوة بین المؤمنین و مؤلفه‌های آن؛ بیان لزوم آگاهی از خود واقعی و پذیرش آن در جهت اصلاح رفتار	مقایسه رفتارهای بین فردی خود با روابط مطلوب از دیدگاه اسلام؛ ارزیابی میزان آمادگی برای تغییر
حسن ظن	آشنایی با مفهوم حسن ظن در اسلام؛ آگاهی از نقش اصلاحی آن در روابط بین فردی؛ آگاهی از گستره حسن ظن و پرهیز از سوءظن؛ آشنایی با پیامدهای حسن ظن	بینش دهی نسبت به آثار حسن ظن؛ افزایش انگیزه تغییر افکار منفی	مرور جلسه قبل؛ توضیح مفهوم حسن ظن و کارکرد آن در اصلاح رفتارهای بین فردی مؤمنین؛ تبیین رابطه بین افکار و رفتار؛ بیان نحوه اثرگذاری حسن ظن بر روابط بین فردی	گزارش یک مورد از پیامدهای حسن ظن یا سوءظن در رفتارهای بین فردی
عفو و گذشت (دو جلسه)	آشنایی با مفهوم عفو در اسلام؛ شناخت آثار پذیرش عذرخواهی دیگران؛ دستیابی به بینش جدید از فواید عفو در روابط بین فردی	بینش‌افزایی؛ عاقبت‌اندیشی؛ ارزیابی افکار و احساسات	مرور جلسه قبل؛ تعریف و جایگاه عفو در اسلام؛ تبیین نقش عفو در اصلاح رفتارهای بین فردی؛ توضیح مراحل عفو؛ شرح پیامدهای شناختی، عاطفی و رفتاری عفو دیگران؛ بیان موانع عفو و راهکارهای رفع آنها	گزارش یک مورد از خطاهای دیگران که هنوز نتوانستید از آن بگذرید؛ سعی کنید تا جلسه بعد، او را ببخشید و احساس خودتان را از این رفتار ثبت کنید
همدلی و رفتارهای همدلانه (دو جلسه)	آشنایی با مفهوم همدلی و رفتارهای همدلانه در اسلام؛ شناخت نقش و جایگاه آنها در اصلاح رفتارهای بین فردی مؤمنین؛ آگاهی از مهم‌ترین رفتارهای همدلانه در اسلام	بینش‌افزایی؛ بازسازی شناختی؛ جایگزینی رفتار؛ الگودهی	مرور جلسه قبل؛ توضیح مفهوم همدلی و رفتارهای همدلانه در اسلام؛ تبیین اهمیت همدلی و جایگاه آن در اصلاح رفتارهای بین فردی؛ شیوه‌های تقویت روحیه همدلی در روابط بین فردی؛ بررسی آسیب‌های خودخواهی	گفت‌وگو با فردی که دارای روحیه همدلی است و ثبت و گزارش آن؛ ابراز یکی از رفتارهای همدلانه به یکی از دوستانتان و ثبت و گزارش احساسات خود
حسن قول	آگاهی از کارکرد اصلاحی حسن قول در روابط بین فردی؛ شناخت رابطه تعاملی حسن قول و حسن ظن؛ آگاهی از پیامدهای حسن قول در روابط بین فردی میان مؤمنین	افزایش بینش؛ ارزیابی گفتار؛ عاقبت‌اندیشی	مرور جلسه قبل؛ توضیح کارکرد اصلاحی حسن قول در روابط بین فردی؛ تبیین ارتباط تعاملی حسن قول و حسن ظن در رفتارهای بین فردی؛ بررسی پیامدهای حسن قول	بازی نقش درباره گفتن جملات دارای کلمات منفی و لحن نامناسب، و ارزیابی و اصلاح آنها
ابراز عواطف مثبت (دو جلسه)	آشنایی با نقش ابراز عواطف مثبت در اصلاح رفتارهای بین فردی در جامعه اسلامی؛	بازسازی شناخت‌ها؛ خودنظارت‌گری؛ ارزیابی و محاسبه	مرور جلسه قبل؛ تبیین مفهوم عواطف مثبت و منفی و ابراز آنها از دیدگاه اسلام؛ تبیین رابطه تعاملی	گفت‌وگو در مورد مصادیق ابراز عواطف مثبت در زندان؛ استفاده از حداقل

یک نمونه از عواطف مثبت تا جلسه بعد، و ثبت افکار و احساسات ناشی از آن	ابراز عواطف مثبت با افکار و عواطف؛ توضیح اهمیت و نحوه محاسبه و ارزیابی عواطف ابراز شده در طول روز؛ بیان موانع ابراز عواطف مثبت	رفتار؛ افزایش انگیزه اصلاح رفتار	شناخت کارکرد ابراز عواطف مثبت در اصلاح افکار و عواطف؛ شناخت مصادیق ابراز عواطف مثبت در روابط بین‌فردی	
بیان حداقل یک مورد از تغییراتی که در اثر شرکت در این دوره به وجود آمده است؛ گفت‌وگو در مورد شیوه‌های حفظ تغییرات و مقابله با وسوسه‌ها و لغزش‌های رفتاری، در محیط زندان؛ ارائه بازخورد مثبت به دیگر اعضا، در قالب بازی نقش	مرور اجمالی مباحث دوره؛ بررسی راهکارهای تثبیت تغییرات با استفاده از شیوه مراقبه روزانه (مشارطه در ابتدای روز، مراقبه در طول روز، محاسبه و معاتبه در پایان روز؛ تبیین جایگاه دعا و مناجات، توکل و توسل، در حفظ تغییرات؛ بررسی اهمیت ادامه جلسات ماهیانه در تثبیت بهبودی و پیشگیری از عود؛ شناسایی موانع حفظ تغییرات	خودشناسی؛ مراقبه؛ تقویت ارتباط با خداوند؛ الگوگیری	مرور جلسه قبل؛ شناخت راهکارهای تثبیت تغییرات؛ آگاهی از شیوه‌های پیشگیری از عود؛ ترغیب اعضا به ادامه فرایند بهبودی و اصلاح	جمع‌بندی و تثبیت

شرایط و قوانین اجرای جلسات آموزشی: برای اجرای هر چه بهتر بسته آموزشی و حضور فعال شرکت‌کنندگان در جلسات، موارد زیر در طول مدت مداخله، اجرا شد:

۱. طول دوره آموزش: این دوره آموزشی شامل یازده جلسه یک ساعت و نیم بود که هر هفته دو جلسه برگزار شد و در مجموع حدود چهل و پنج روز به طول انجامید.
۲. زمان برگزاری جلسات: با توافق شرکت‌کننده‌ها، جلسات روزهای یک‌شنبه و پنج‌شنبه ساعت سه تا چهار عصر برگزار شد.
۳. مشوق‌ها: پس از مشورت با شرکت‌کننده‌ها و هماهنگی با مسئولان زندان، مقرر شد به افرادی که در هر دو جلسه آن هفته حضور فعالی داشته باشند، در پایان هفته به مدت ده دقیقه تلفن تشویقی یا مبلغ هزار تومان بَن خرید از فروشگاه زندان، تعلق گیرد (تنوع در مشوق‌ها به جهت ایجاد انگیزه شرکت در جلسات بود).
۴. داوطلبانه بودن حضور در دوره آموزشی: به شرکت‌کنندگان گفته شد که هیچ اجباری در شرکت در این دوره آموزشی ندارند، ولی در صورت تصمیم و تمایل به شرکت، از آنان خواسته شد برای حضور در تمامی جلسات تعهد اخلاقی بدهند. همچنین، گفته شد افرادی که بیش از دو جلسه غیبت داشته باشند، از دوره حذف می‌شوند.
۵. لزوم مشارکت فعال افراد، در مباحث هر جلسه: برای تأمین این هدف، رویکرد اصلی در اداره جلسات، ترغیب شرکت‌کننده‌ها به مشارکت فعال و اظهارنظر نسبت به مباحث بود. علاوه‌براین، استفاده از تکنیک‌های آموزش گروهی، پرسشگری سقراطی، بازی نقش، بیان خاطرات، بیان احساسات، تمرین‌های پایان هر جلسه و سایر تکنیک‌هایی که موجب مشارکت هر چه بیشتر آنان در فرایند آموزش و یادگیری و تثبیت مطالب می‌شد، نیز زمینه مشارکت فعال افراد را در فرایند آموزش، فراهم کرد.

روش پژوهش

برای انجام پژوهش، ابتدا با مراجعه به پرونده‌های شخصیتی زندانیان و نظرات مسئولان زندان، و نیز اجرای فرم مصاحبه ساخته شده بر اساس پرسش‌نامه جهت‌گیری مذهبی، مددجویان واجد شرایط، انتخاب شدند و با گمارش تصادفی به هر یک از گروه آزمایش یا کنترل، تخصیص یافتند. در مرحله بعد برای هر دو گروه، چک‌لیست رفتارهای مجرمانه، اجرا شد و به گروه آزمایش، بسته آموزشی اصلاح رفتار بین‌فردی ارائه گردید. در پایان مداخله و سه ماه بعد، مجدداً برای هر دو گروه چک‌لیست مورد نظر اجرا شد. در ادامه، بسته آموزشی برای اعضای گروه کنترل نیز ارائه گردید. در پایان، نتایج با استفاده از آزمون‌های آماری، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها، علاوه بر اطلاعات جمعیت‌شناختی و توصیفی، از آزمون‌های تحلیل واریانس با اندازه‌گیری مکرر، و LSD استفاده شد.

یافته‌های پژوهش

میانگین سنی گروه آزمایش ۳۱/۵ و گروه نمونه ۳۲ بود. ۶۱ درصد افراد گروه آزمایش دارای تحصیلات ابتدایی، ۳۳ درصد راهنمایی و ۶ درصد دیپلم بودند. این میزان در گروه کنترل به ترتیب ۵۹، ۳۰ و ۱۱ درصد بود. در گروه آزمایش ۳۸/۵ درصد متأهل و ۶۱/۵ درصد مجرد، و در گروه کنترل درصد افراد متأهل و مجرد به ترتیب ۴۱ و ۵۹ درصد بود. میانگین رفتارهای مجرمانه دو گروه، در جدول ۲ گزارش شده است.

جدول ۲. میانگین رفتارهای مجرمانه گروه‌ها، در مراحل پیش‌آزمون، پس‌آزمون و پیگیری

رفتارها گروه‌ها		پرخاشگری			مصرف مواد			سرپیچی از مقررات			خودزنی و خودآزاری			اشوبگری و تخریب			
پیش‌آزمون	پس‌آزمون	پیگیری	پیش‌آزمون	پس‌آزمون	پیگیری	پیش‌آزمون	پس‌آزمون	پیگیری	پیش‌آزمون	پس‌آزمون	پیگیری	پیش‌آزمون	پس‌آزمون	پیگیری	پیش‌آزمون	پس‌آزمون	پیگیری
آزمایش	۴	۱/۳۳	۱/۰۶	۲/۸۸	۰/۷۵	۰/۲۸	۲/۶۱	۰/۸۳	۰/۴۴	۱/۴۴	۰/۸۰	۰/۳۳	۱/۲۲	۰/۲۷	۰/۱۳		
کنترل	۳/۹۴	۴/۱۱	۳/۸۳	۲	۲/۹۶	۲/۸۳	۲/۷۳	۲/۹۴	۲/۶۵	۱/۵۰	۱/۴۲	۱/۴۳	۱/۱۶	۱/۰۸	۱/۲۷		

جدول ۲، میانگین رفتارهای مجرمانه گروه کنترل و آزمایش را در سه مرحله زمانی نشان می‌دهد. نتایج، حاکی از این است که میانگین رفتارهای مجرمانه گروه آزمایش، در مراحل پس‌آزمون و پیگیری، نسبت به پیش‌آزمون، کاهش قابل توجهی داشته است. اما در گروه کنترل، این تفاوت در برخی رفتارها افزایش یافته است (به‌عنوان نمونه، میانگین پرخاشگری از ۳/۹۴ در پیش‌آزمون، به ۴/۱۱ در پس‌آزمون افزایش یافته است). در برخی دیگر نیز کاهش بسیار کمی داشته است (به‌عنوان نمونه میانگین مصرف مواد مخدر از ۳ در پیش‌آزمون، به ۲/۹۶ در پس‌آزمون رسیده است). برای ارزیابی معنادار بودن این تفاوت‌ها، از آزمون تحلیل واریانس با اندازه‌گیری مکرر استفاده شد. نتایج این آزمون در جدول ۳ نشان داده شده است.

جدول ۳. نتایج آزمون تحلیل واریانس با اندازه‌گیری مکرر

اندازه اثر	معناداری	F	میانگین مجدورات	درجه آزادی	مجموع مجدورات	منبع تغییر	رفتارها
	$P < 0/001$	۱۲/۴۵۷	۲۳/۲۵۲	۲	۴۶/۵۱۹	زمان	پرخاشگری
	$P < 0/001$	۱۱/۹۲۲	۲۲/۲۵۹	۲	۴۴/۱۳۸	زمان * گروه	
			۲۵/۰۴۲	۳۳	۴۶/۹۳۴	خطا	
۰/۶۱	$P < 0/001$	۶۲/۴۴۸	۹۴/۴۵۴	۱	۹۴/۴۵۴	گروه	
			۹۸/۰۲۸	۳۵	۹۷/۹۶۵	خطا	مصرف مواد
	$P < 0/001$	۱۰/۴۰۹	۱۲/۳۴۳	۲	۲۴/۶۸۶	زمان	
	$P < 0/001$	۱۳/۵۰۲	۱۶/۰۰۹	۲	۳۲/۰۱۹	زمان * گروه	
			۱۹/۱۸۰	۳۳	۳۶/۲۵۶	خطا	
۰/۳۹	$P < 0/001$	۲۲/۰۸۱	۵۷/۷۸۷	۱	۵۷/۷۸۷	گروه	
			۶۲/۱۲۱	۳۵	۶۱/۲۶۳	خطا	سرپیچی از مقررات
	$P < 0/002$	۵/۶۶۱	۶/۵۰۹	۲	۱۳/۰۱۹	زمان	
	$P < 0/003$	۱۰/۲۰۳	۱۱/۷۳۱	۲	۲۳/۴۶۳	زمان * گروه	
			۱۴/۰۶۲	۳۳	۲۷/۹۰۲	خطا	
۰/۴۵	$P < 0/001$	۲۸/۸۱۷	۲۹/۰۳۷	۱	۲۹/۰۳۷	گروه	
			۳۶/۶۱۲	۳۵	۳۶/۶۱۲	خطا	خودزنی و خودآزاری
	$P < 0/002$	۵/۰۴۹	۲/۲۳۱	۲	۶/۴۶۳	زمان	
	$P < 0/002$	۶/۷۸۶	۴/۳۴۳	۲	۸/۶۸۵	زمان * گروه	
			۷/۷۵۱	۳۳	۱۱/۳۱۸	خطا	
۰/۲۴	$P < 0/001$	۱۱/۲۱۵	۲۴/۰۲۷	۱	۲۵/۰۳۷	گروه	
			۳۲/۳۴۰	۳۵	۳۲/۳۴۰	خطا	آشوبگری و تخریب
	$P < 0/003$	۴/۴۰۴	۲/۷۸۷	۲	۵/۵۷۴	زمان	
	$P < 0/005$	۵/۸۳۷	۲/۶۹۴	۲	۷/۳۸۹	زمان * گروه	
			۶/۳۴۱	۳۳	۱۱/۵۲۱	خطا	
۰/۳۴	$P < 0/002$	۲۴/۶۰۸	۱۶/۳۳۳	۱	۱۶/۳۳۳	گروه	
			۱۷/۱۸۲	۳۵	۲۲/۳۸۰	خطا	

با توجه به نتایج جدول ۳ در عامل گروه، مقدار محاسبه شده F برای تمام رفتارهای مجرمانه معنادار است (رفتارهای پرخاشگری، مصرف مواد مخدر، سرپیچی از قوانین، و خودزنی و خودآزاری در سطح $P < 0/001$ ، و رفتار آشوبگری و تخریب، در سطح $P < 0/002$). بنابراین می‌توان گفت: اجرای بسته آموزشی، میزان رفتارهای مجرمانه گروه آزمایش را در مقایسه با گروه کنترل، به‌طور معناداری کاهش داده است. مقایسه تفاوت میانگین‌های دو گروه (جدول ۱)، نیز بیانگر کاهش قابل توجه میزان رفتارهای مجرمانه گروه آزمایش نسبت به گروه کنترل است. نتایج این جدول، در عامل زمان اجرای آزمون، حاکی از این است که بین رفتارهای مجرمانه گروه آزمایش، در مراحل پیش‌آزمون، پس‌آزمون و پیگیری، تفاوت معناداری وجود دارد (رفتارهای پرخاشگری و مصرف مواد مخدر در سطح $P < 0/001$ ، رفتارهای سرپیچی از قوانین، خودزنی و خودآزاری در سطح $P < 0/002$ ، و رفتار آشوبگری و تخریب در سطح $P < 0/003$). همچنین، در مورد اثر متقابل

زمان اجرای آزمون و گروه، بین رفتارهای دو گروه، در سه مرحله پیش‌آزمون، پس‌آزمون و پیگیری، تفاوت معناداری وجود دارد (رفتارهای پرخاشگری و مصرف مواد مخدر در سطح $P < 0/001$ ، رفتار سرپیچی از قوانین در سطح $P < 0/003$ ، رفتار خودزنی و خودآزاری در سطح $P < 0/002$ ، و رفتار آشوبگری و تخریب در سطح $P < 0/004$).

برای ارزیابی ثبات تغییرات ایجاد شده، در مرحله پیگیری، آزمون LSD بر روی گروه آزمایش، انجام شد که نتایج آن بر رفتارهای مجرمانه، در جدول ۴ گزارش شده است.

جدول ۴. ارزیابی میزان ثبات رفتارهای مجرمانه گروه آزمایش در مراحل پیش‌آزمون، پس‌آزمون و پیگیری

متغیر	مراحل	تفاوت میانگین‌ها	سطح معناداری	
پر خاشگری	پیش‌آزمون	پس‌آزمون	$P < 0/001$	
		پیگیری	$P < 0/001$	
	پس‌آزمون	پیش‌آزمون	$-1/333$	$P < 0/001$
		پیگیری	$0/111$	$P < 0/724$
	پیگیری	پیش‌آزمون	$-1/444$	$P < 0/001$
		پس‌آزمون	$-1/111$	$P < 0/724$
مصرف مواد	پیش‌آزمون	پس‌آزمون	$1/139$	
		پیگیری	$0/806$	
	پس‌آزمون	پیش‌آزمون	$-1/139$	$P < 0/001$
		پیگیری	$-0/333$	$P < 0/136$
	پیگیری	پیش‌آزمون	$-0/806$	$P < 0/003$
		پس‌آزمون	$0/333$	$P < 0/136$
سرپیچی از مقررات	پیش‌آزمون	پس‌آزمون	$0/750$	
		پیگیری	$0/722$	
	پس‌آزمون	پیش‌آزمون	$-0/750$	$P < 0/003$
		پیگیری	$-0/028$	$P < 0/910$
	پیگیری	پیش‌آزمون	$-0/722$	$P < 0/003$
		پس‌آزمون	$0/028$	$P < 0/910$
خودزنی و خودآزاری	پیش‌آزمون	پس‌آزمون	$0/472$	
		پیگیری	$0/556$	
	پس‌آزمون	پیش‌آزمون	$-0/472$	$P < 0/003$
		پیگیری	$0/083$	$P < 0/601$
	پیگیری	پیش‌آزمون	$-0/556$	$P < 0/005$
		پس‌آزمون	$-0/083$	$P < 0/601$
آشوبگری و تخریب	پیش‌آزمون	پس‌آزمون	$0/528$	
		پیگیری	$0/417$	
	پس‌آزمون	پیش‌آزمون	$-0/528$	$P < 0/004$
		پیگیری	$-0/111$	$P < 0/474$
	پیگیری	پیش‌آزمون	$-0/417$	$P < 0/005$
		پس‌آزمون	$0/111$	$P < 0/474$

همان‌گونه که در جدول ۴ مشاهده می‌شود، بین پیش‌آزمون و پس‌آزمون، و بین پیش‌آزمون و پیگیری در تمام رفتارهای مجرمانه، تفاوت معنادار وجود دارد. اما بین پس‌آزمون و پیگیری، تفاوت معنادار مشاهده نشد. بنابراین، با توجه به نتایج جدول، تغییرات به وجود آمده در پس‌آزمون، در مرحله پیگیری نیز ادامه داشته است.

بحث و نتیجه‌گیری

این پژوهش که با هدف امکان‌سنجی بسته آموزشی اصلاح رفتار بین‌فردی با رویکرد اسلامی بر رفتار مجرمانه زندانیان انجام شد، نشان داد که از طریق آموزش این بسته، می‌توان رفتار مجرمانه زندانیان را کاهش داد. نتایج این پژوهش با نتایج پژوهش‌های متعددی که در حوزه اصلاح رفتار انجام شده است، همسو می‌باشد. این همسویی از دو جهت است: اول اینکه، تأثیر روان‌درمانگری‌ها و آموزش‌های مذهب‌محور بر کاهش اختلالات رفتاری و رفتارهای مجرمانه، و دوم، تأثیر درمانگری‌ها و آموزش‌های ارتباطی بر کاهش این نوع اختلالات. این پژوهش‌ها به بررسی تأثیر روش‌های مختلف درمانی در اصلاح رفتارهای ناپه‌نجار و مجرمانه پرداخته‌اند. به‌عنوان نمونه، گل‌دشت‌تین و همکاران (۱۹۸۹)، با اعتقاد به اینکه بهترین راه‌حل برای درمان رفتارهای مجرمانه، متمرکز کردن درمان بر اصلاح رفتارهای بین‌فردی است، با آموزش فنون الگودهی، بازی نقش، بازخورد و بحث آزاد، مهارت‌های بین‌فردی، و فنون مهار خشم به زندانیان در طی سی جلسه، مشاهده کردند که این آموزش‌ها به افزایش مهارت‌های بین‌فردی، کاهش رفتارهای مجرمانه و سازش‌یافتگی بیشتر، منجر شده است (هالین، ۲۰۱۰، ص ۱۴۲). در پژوهش دیگری، اسکات (۲۰۰۸) آموزش رفتارهای مذهبی (بر اساس مذهب مسیحیت) را بر کاهش رفتارهای ناهنجار زندانیان مورد ارزیابی قرار داد. نتایج نشان داد که این آموزش‌ها بر کاهش ناهنجاری‌های رفتاری زندانیان مؤثر است. رابینسون و راجرز (۲۰۱۵)، مطالعه‌ای را با هدف ایجاد همدلی از طریق مدیریتِ ابراز عواطف مثبت در مجرمان انجام دادند، یکی از نتایج این مطالعه نشان داد که داشتن حس همدلی و ابراز آن، در کاهش پرخاشگری و دیگر رفتارهای مجرمانه مؤثر است. جلالی‌تهرانی (۱۹۹۶) نیز با بهره‌گیری از الگوی نظری توحیددرمانی، توانست احساس هدفمند بودن زندگی را در مددجویان افزایش داده و احساس‌هایی مانند نالیمنی، احتمال ارتکاب به خودکشی، بدبینی و احتمال ارتکاب مجدد جرم را در مددجویان زندان وکیل‌آباد مشهد، کاهش دهد. محمدی (۱۳۹۳) نیز در پژوهش خود، به بررسی اثربخشی درمانگری یکپارچه توحیدی بر پرخاشگری زندانیان پرداخت. یافته‌های این پژوهش نشان داد که این درمان موجب کاهش معنادار میزان خشم، خصومت، پرخاشگری جسمانی و کلامی در گروه آزمایش نسبت به گروه کنترل، شد. در یک پژوهش، کریمی و همکاران (۱۳۹۴) با هدف بررسی اثربخشی آموزش مهارت‌های ارتباطی بر پرخاشگری زندانیان معتاد، بسته آموزشی مهارت‌های رفتار بین‌فردی را بر مبنای الگوی یادگیری اجتماعی، بر زندانیان معتاد زندان همدان اجرا کردند. نتایج، بیانگر تأثیر این آموزش‌ها بر کاهش پرخاشگری زندانیان بود.

به نظر می‌رسد، چیزی که در تبیین مکانیسم اثرگذاری بسته آموزشی اصلاح رفتار بین‌فردی، بر رفتارهای مجرمانه می‌تواند مدنظر قرار گیرد، فعال‌سازی فضائل و رفتارهای اخلاقی در پرتو اعتقاد به خداوند است که در کنار بهره‌گیری از تکنیک‌های روان‌شناختی، تأثیر عمیقی بر اصلاح رفتارها دارد (جلالی‌تهرانی، ۱۳۸۳)؛ اسلام، مؤمنان را برادران یکدیگر می‌داند و آنان را به اصلاح رفتارهای بین‌فردی خود سفارش می‌کند، و برای آنها وظایفی نسبت به

یکدیگر معین کرده است. در واقع، اصول و مفاهیم اخلاقی همچون عفت، حیا، حسن‌ظن، عفو و گذشت، رعایت حقوق دیگران، عدالت و انصاف، از جمله این وظایف هستند که در گستره رفتارهای بین‌فردی قرار می‌گیرند (جوادی‌آملی، ۱۳۹۳، ص ۳۲). رعایت این اصول و مؤلفه‌های مفهوم «الأخوة بین المؤمنین» از سوی مؤمنان نسبت به برادران دینی خود در جامعه اسلامی، پیامدهای مثبت متعددی دارد که افزایش محبت، حسن‌ظن، روحیه عفو و گذشت، حس همدلی مؤمنان نسبت به یکدیگر و کاهش خصومت و رفتارهای ناهنجار از جمله این پیامدهاست. به‌عنوان نمونه، روایات متعددی بر تأثیر حسن‌ظن به افراد و پرهیز از سوءظن و اثرگذاری آنها بر عواطف و رفتارها تأکید می‌کند. پیامبر اسلام ﷺ می‌فرماید: «درباره برادران دینی‌تان، گمان نیک داشته باشید تا روشایی و صفای دل پیدا کنید» (حرعاملی، ۱۴۱۶ق، ج ۲، ص ۱۱۰). امیرالمؤمنین ﷺ نیز خوش‌گمانی را موجب آرامش قلب و برطرف شدن اضطراب (تمیمی‌آمدی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۳۷۶)، و جلب محبت مردم (همان، ج ۵، ص ۳۷۹) و بدگمانی را تباه‌کننده کارها و برانگیزاننده بدی‌ها می‌دانند (همان، ج ۱، ص ۴۳۳). افزون‌براین، آموزش مهارت‌های رفتار بین‌فردی موجب می‌شود کمبودها و نواقص ارتباطی فرد، برطرف شود و علاوه بر افزایش دانش و آگاهی، باورهای مثبت نسبت به دیگران و قدرت تعامل فرد با محیط اجتماعی را ارتقا داده، او را برای برخورد مؤثر با کشمکش‌ها و موقعیت‌های زندگی یاری می‌دهد. این امر کمک می‌کند تا بتواند خواسته‌های خود را با استفاده از راهکارهای مثبت و سازنده و بدون پرخاشگری ابراز کند. در نتیجه، از این طریق، رفتارهای مجرمانه و جامعه‌ستیز او به مقدار زیادی کاهش می‌یابد. در تأیید این تبیین، اسکات و رابرتسون معتقدند: رفتارهای مجرمانه در افراد، با عدم توانایی در برقراری رفتارهای بین‌فردی مطلوب، مرتبط است و افرادی که فاقد این توانایی هستند، به احتمال زیاد در روابط بین‌فردی خود از رفتارهای آسیب‌زننده به خود یا دیگران، استفاده می‌کنند (اسکات و رابرتسون، ۲۰۱۶، ص ۳۹).

در بررسی مطالعات انجام شده مرتبط با این پژوهش، علی‌رغم همسو بودن تحقیقات متعدد، یک پژوهش، نتایج متفاوتی را نشان داد. این پژوهش که توسط جنسن و اریکسون (Jensen & Ericson) (۱۹۹۷) با هدف رابطه دینداری و رفتارهای مجرمانه، بر روی ۳۲۶۸ نفر از مسیحیان انجام شد، نشان داد که با ثابت نگه داشتن طبقه اجتماعی، بین انواع جرایم و دینداری رابطه منفی اندک و غیرمعناداری وجود داشت. این رابطه منفی در مورد گرایش به دزدی و خشونت کمتر از دیگر جرایم بود (اسپیلکا و همکاران، ۲۰۰۹، ص ۳۵۶). شاید دلیل این مغایرت را بتوان در تفاوت آموزه‌های مسیحیت و اسلام یافت. همان‌گونه که آرگیل خاطر نشان می‌کند کتاب مقدس، برخی جرایم را در زمره ممنوعیت‌های خود ذکر نمی‌کند. درحالی که دین اسلام آنها را منع کرده است و این یکی از دلایلی است که برخی جرایم (مانند مصرف مشروبات الکلی، روابط جنسی بیرون از چارچوب خانواده، آسیب به خود و خودکشی) در میان مسیحیان بیش از مسلمانان است (آرگیل، ۲۰۰۰، ص ۳۹۵). تبیین احتمالی دیگر اینکه آموزه‌ها و اعتقادات دین مسیحیت، بیشتر جنبه فردی دارد و کلیسا به ندرت در مسائل اجتماعی مداخله می‌کند (یوهانسن (Johansen)، ۲۰۱۴، ص ۱۸۲). در مقابل، از آنجایی که در بین ادیان آسمانی، اسلام تنها دینی است که اساس آیین خود را به‌طور صریح بر

پایه اجتماع قرار داده است و در هیچ شأنی از شئون خود، به آن بی‌اعتنا نمی‌باشد (طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۴، ص ۹۴)، و جرایم و انحرافات معمولاً در ارتباط با دیگران رخ می‌دهند (اولتمنز و امری (Oltmanns & Emery)، ۲۰۱۲، ص ۱۷۵)، می‌توان وجود نتایج متفاوت در این‌گونه پژوهش‌ها را ناشی از این موضوع دانست.

هرچند این پژوهش نشان داد که ارائه بسته آموزشی اصلاح رفتار بین‌فردی موجب کاهش کلیه رفتارهای مجرمانه در گروه آزمایش شده است. اما بررسی میانگین این رفتارها در پس‌آزمون و پیگیری نسبت به پیش‌آزمون (جدول ۲)، بیانگر این است که میزان این کاهش در پرخاشگری در مقایسه با سایر رفتارها بیشتر است. همچنین، با مقایسه میزان اثر مداخله انجام شده در هر یک از رفتارهای مجرمانه (جدول ۳)، مشخص می‌شود این اثر در پرخاشگری بیش از سایر رفتارهای مجرمانه است. در تبیین این تفاوت می‌توان گفت: از آنجایی که رفتارهای پرخاشگرانه بیش از سایر رفتارهای مجرمانه، ناشی از نواقص و کاستی‌هایی در روابط بین‌فردی است و از پرخاشگری به‌عنوان یکی از مشکلات بین‌فردی نام برده می‌شود (اسکات و رابرتسون، ۲۰۱۶، ص ۵۹)، اجرای این مداخله آموزشی، که هدف آن، اصلاح رفتارهای بین‌فردی است، بر پرخاشگری نسبت به دیگر رفتارهای مجرمانه زندانیان، تأثیر بیشتری بر جای گذاشته است و درصد بیشتری از این کاهش را می‌توان به این مداخله نسبت داد. محدودیت‌های پژوهش:

۱. از آنجایی که بسته آموزشی اصلاح رفتار بین‌فردی، با در نظر گرفتن زندانیان، طراحی شده است، نمی‌توان آن را بدون تغییر، در گروه‌های غیرزندان اجرا کرد.
 ۲. با توجه به اینکه بسته آموزشی در این پژوهش، روی زندانیان مرد انجام شده است، در تعمیم نتایج به زنان زندانی باید با احتیاط برخورد شود.
 ۳. هر چند نتایج پژوهش نشان داد که اجرای بسته آموزش اصلاح رفتار بین‌فردی موجب کاهش رفتارهای مجرمانه زندانیان می‌شود، اما با توجه به نوع پژوهش، تعداد شرکت‌کننده‌ها، و موانع اجرای مداخله به صورت مطلوب، برای تعمیم نتایج به گروه‌های سایر زندانیان، بررسی‌های بیشتری لازم است.
- برای برطرف شدن موانع ثبت رفتارهای زندانیان، به جای ابزارهای مشاهده از ابزارهای دیگری مانند پرسش‌نامه و یا فرم خودگزارش‌دهی می‌توان استفاده کرد. هرچند به گفته مایلی (Meily) (۱۳۸۷) یکی از مناسب‌ترین روش‌های سنجش رفتار در مؤسسات و مراکز نگهداری مانند بیمارستان‌ها و زندان‌ها، مشاهده مستقیم رفتار است که بدین منظور از مقیاس‌های مشاهده و ثبت رفتار استفاده می‌شود. علاوه بر این، ابزار دیگر مانند پرسش‌نامه و فرم خودگزارش‌دهی نیز دارای محدودیت‌های خاص خود است. شاید بهترین پیشنهاد، استفاده از چند ابزار به‌طور همزمان باشد. باید توجه داشت که این مقاله در مورد مردان است و اصلاح رفتار مجرمانه زندانیان زن نیز در صورت لزوم باید در گروه زنان زندانی نیز اجرا شود. نظر به اهمیت مقوله پیشگیری و اولویت آن نسبت به درمان، این پژوهش لازم است در گروه‌های غیرزندان اما در معرض آسیب، مانند فرزندان زندانیان، معاندان کم‌په‌ها، مددجویان تحت پوشش بهزیستی و کمیته امداد نیز اجرا شود.

منابع

- آذربایجانی، مسعود، ۱۳۸۸، *تهیه و ساخت آزمون جهت‌گیری مذهبی با تکیه بر اسلام*، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. تمیمی آمدی، عبدالواحد، ۱۴۱۰ق، *غررالحکم و دررالکلم*، قم، دارالکتاب الاسلامیه.
- جلالی تهرانی، محمدحسین، ۱۳۸۳، «توحید درمانی»، *نقد و نظر*، سال نهم، ش ۳ و ۴، ص ۱۸-۴۶.
- جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۹۳، *مفاتیح‌الحیاه*، قم، اسراء.
- حرعاملی، محمدبن حسن، ۱۴۱۶ق، *وسائل‌التسبیح*، قم، مؤسسه آل‌البیت.
- خدایاری فرد، محمد و همکاران، ۱۳۸۸، «اثربخشی مداخلات شناختی - رفتاری با رویکرد اسلامی، بر سلامت روان‌شناختی زندانیان»، *علوم رفتاری*، دوره دوم، ش ۴، ص ۲۸۳-۲۹۰.
- دادستان، پیربخ، ۱۳۸۲، *روان‌شناسی جنایی*، تهران، سمت.
- رضائی، ابازد، ۱۳۹۷، *طراحی بسته آموزشی اصلاح رفتار بین‌فردی با رویکرد اسلامی و امکان‌سنجی آن بر رفتار مجرمانه زندانیان*، رساله دکتری، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- سلیمی، علی و همکاران، ۱۳۹۲، *جامعه‌شناسی کجروی*، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- سرمد، زهره و همکاران، ۱۳۸۷، *روش‌های تحقیق در علوم رفتاری*، تهران، نشر آگه.
- شریفی‌نیا، محمدحسین، ۱۳۸۷، «مقایسه میزان اثربخشی دو روش درمانی یکپارچه توحیدی و شناخت درمانی در کاهش رفتار مجرمانه زندانیان»، *روان‌شناسی و علوم تربیتی*، سال سی‌وهفتم، ش ۳، ص ۴۱-۷۲.
- ، ۱۳۹۲، *الگوهای روان‌درمانی یکپارچه با معرفی روان‌درمانی یکپارچه توحیدی*، قم پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- طباطبائی، سیدمحمدحسین، ۱۴۱۷ق، *المیزان فی تفسیر القرآن*، بیروت، مؤسسه اعلمی للمطبوعات.
- فقیهی، سیداحمد، ۱۳۹۳، *روش‌های تربیت اخلاقی در المیزان*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- کریمی، حمزه و همکاران، ۱۳۹۴، «مقایسه اثربخشی آموزش گروهی مدیریت خشم و مهارت‌های ارتباطی بر میزان پرخاشگری معتادان زندان همدان»، *تحقیقات علوم رفتاری*، دوره یازدهم، ش ۲، ص ۱۲۹-۱۳۸.
- محمدی، محمدعلی، ۱۳۹۳، *بررسی اثربخشی گروه درمانی یکپارچه توحیدی بر کاهش پرخاشگری زندانیان*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، اصفهان، دانشگاه اصفهان.
- مکارمشیرازی، ناصر و همکاران، ۱۳۷۵، *تفسیر نمونه*، تهران، دارالکتاب الإسلامیه.
- مایلی، ریچارد، ۱۳۸۷، *ساخت پدیدآیی و تحول شخصیت*، ترجمه محمود منصور، تهران، سمت.
- Argyle, M, 2000, *Psychology and religion*, London, Routledge.
- Bartol, C. R, 2014, *Criminal Behavior a psychological approach*, New Jersey, Pearson.
- Camp, S. D, et al, 2003, "The influence of prisons on inmate misconduct": A multilevel examination.
- Helgott, J. B, 2008, *Criminal behavior: theories, topologies, and criminal justice*, Los Angeles, Sage Publications.
- Hollin, C. R, 2010, *Criminal Behavior*, New York, Taylor and Francis group.
- Kendal, N, 2010, *Prisons and Prison Systems: Practices, Types and Challenges*, New York, Nova Publishers.
- Koing, 2015, *Religion and mental health, International Review of psychiatry*, London, Routledge.
- Jalali-Tehrani T, S, M, 1996, Islamic theory and humanistic psychology, *The Humanistic Psychologist*, 3, p. 341-349.
- Johansen, 2014, *Religion and Spiricuality in Psychotherapy*, New York, Springer Publishing Company.
- Nezu, A. M, & Nezu, C. M, 2008, *Evidence- Based Outcome Research*, Oxford University Press.
- Oltmanns, T. F, & Emery, R. E, 2012, *Abnormal Psychology*, USA, Pearson.
- Pakes, F, 2009, *Criminal psychology*, New York, Willan.

- Prochaska, J. O, & Norcross, J. C, 2003, *Systems of psychotherapy*, California: Brooks / cole.
- Robinson, E. V, & Rogers, R, 2015, Empathy Faking in Psychopathic Offenders: The Vulnerability of Empathy Measures, *J Psychopathol Behav Assess*, NO 10, p. 254-263.
- Scott, D, 2016, The effect of faith program participation on prison misconduct, *Journal of criminal justic*, v. 36, p. 389-395.
- Scott, S, & Robertson, M, 2016, *Interpersonal Psychotherapy*, USA, Taylor & Francis Group.
- Scuka, R. F, 2006, *Relationship enhancement therapy: healing through deep empathy and intimate dialogue*, London, Routledge.
- Seddon, T, 2007, *Punishment and Madness: Governing Prisoners with Mental Health Problems*, Basingstok, Routledge- Cavendish.
- Spilka, B, et al, 2009, *The Psychology of religion*, Guilford press.
- Sullivan, H. S, 1960, *The interpersonal theory of psychiatry*, New York, Norton.
- Taylor, C. J, 2016, The Family's Role in the Reintegration of Formerly Incarcerated Individuals: The Direct Effects of Emotional Support, *The Prison Journal*, v. 96, p. 331-354.
- White, R, & Haines, F, 2006, *Crime and Crimonology: An Introduction*, Melborn, Oxford University Press.

سبب‌شناسی نفاق از منظر منابع اسلامی و مقایسه آن با دو مفهوم روان‌شناختی ریاکاری اخلاقی و ناهماهنگی شناختی

aliamram6969@gmail.com

m.r.Ahmadi313@Gmail.com

jahangirzademr@gmail.com

کلیه علی تیمورنژاد / کارشناسی ارشد روان‌شناسی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی *

محمد رضا احمدی / استادیار گروه روان‌شناسی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی *

محمد رضا جهانگیرزاده / استادیار گروه روان‌شناسی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی *

دریافت: ۱۳۹۷/۰۲/۲۰ - پذیرش: ۱۳۹۷/۰۸/۱۵

چکیده

«نفاق»، پدیده‌ای روان‌شناختی است که بر اساس متون اسلامی با ملاک‌های سلامت روانی در تعارض است. این پژوهش، درصدد سبب‌شناسی، و شناسایی تشابه‌ها و تفاوت‌های نفاق با دو مفهوم ریاکاری اخلاقی و ناهماهنگی شناختی در روان‌شناسی می‌باشد. این پژوهش به لحاظ هدف، از نوع تحقیقات بنیادی و از حیث رویکرد، کیفی است که در گردآوری اطلاعات از روش تحلیل مفهومی - محتوایی، بهره می‌برد. نفاق، بر اساس متون اسلامی عبارت است از: «یک وضعیت روانی - رفتاری ناپه‌نجان که شامل هرگونه دوگانگی ظاهر و باطن یا قول و فعل در روابط میان‌فردی می‌باشد». در بخش سبب‌شناسی از منظر متون اسلامی، عوامل انگیزشی (مثل ترس و طمع)، آمادگی‌های روانی (مثل تعصب و احساس ذلت)، و عوامل رفتاری (مثل دروغ‌گویی و خلف وعده) به‌عنوان محوری‌ترین عوامل نفاق شناسایی شد. در بخش سبب‌شناسی مبتنی بر دو مفهوم ریاکاری اخلاقی و ناهماهنگی شناختی، جلب منفعت شخصی، به‌عنوان تنها عامل روان‌شناختی شناسایی شد. نتیجه اینکه در مفهوم‌شناسی نفاق بر اساس منابع اسلامی مفهوم محوری در تعریف نفاق یعنی «هرگونه دوگانگی ظاهر و باطن» در نظریات و مفاهیم روان‌شناختی مانند ریاکاری اخلاقی و ناهماهنگی شناختی، نیز منعکس شده است. در بخش سبب‌شناسی وجود مفاهیم مشترکی مانند «طمع» در متون اسلامی و جلب منفعت شخصی در متون روان‌شناختی می‌تواند موجب هم‌افزایی دو ساحت دین و روان‌شناسی شود.

کلیدواژه‌ها: نفاق، ریاکاری اخلاقی، ناهماهنگی شناختی، ناهمخوانی شناختی، سبب‌شناسی نفاق.